

AARD EN ZIN VAN DE ARBEID IN DE OPKOMENDE INDUSTRIE

DENKBEELDEN VAN THOMAS CARLYLE,
JOHN STUART MILL EN KARL MARX

A.C.A.M. BOTS

De aard en zingeving van de loonarbeid in het opkomende industriële stelsel in Engeland in de eerste helft van de negentiende eeuw was een van de voornaamste onderwerpen in de toenmalige discussie over de 'condition of England', de toestand van de nieuwe arbeidende klasse. De eerste fasen van de industriële loonarbeid tonen als overgangstijdperk zowel voor de tijdgenoten als aan latere historici betrekkelijk eigen kenmerken en spanningen. In die discussies werden de veranderingen in de arbeid tevens in historisch perspectief geplaatst, door vergelijking met voorgaande vormen van arbeid en door inschatting van de toekomst.

Ook onze drie auteurs namen aan deze discussie deel. Zij schreven vanuit de ervaringswereld van ongeveer het tweede kwart van de negentiende eeuw of iets daarna, dus nog binnen de overgangperiode van aanpassings- en leerprocessen voor arbeider en ondernemer. De sociale, juridische en institutionele vormen van de rijpere industriële samenleving kenden zij nog niet of ten hoogste in eerste wording. Hoewel in de meningenstrijd van toen ook andere sociale en economische vraagstukken dan die der industriearbeiders de aandacht trokken², stond de toestand van de arbeiders het felst in het licht. De meningenstrijd was vaak heftig en diep en de standpunten lagen ver uit elkaar. Deelnemers kwamen uit kringen van Tories, Whigs en Radicals, conservatieven, liberalen en socialisten en literaten, economen en statistici. Carlyle, Stuart Mill en Marx laten een deel van de draagwijdte van de meningsverschillen zien.

I

Deze meningenstrijd is tevens van grote invloed geweest op de ontwikkelingsgeschiedenis van de moderne sociale wetenschap. Studie van de historische ontwikkelingsgang van theorieën en denkbeelden kan op twee manieren plaatsvinden. Ten eerste kan zij geschieden zonder dat verband wordt gelegd met de opeenvolgende historische contexten. Dit is de formeel-beschrijvende werkwijze. Of men zoekt juist wel naar zulke verbanden. De werkwijze is dan historiserend, hetgeen de weg naar interpretatie en verklaring opent. Het zoeken naar de historische milieu's van theorieën en denkbeelden kan zich richten op twee aspecten: het algemene patroon en klimaat van ideeën, ideologieën en mentaliteiten in een gegeven periode, dan wel de achtergrond van feitelijke maatschappelijke toestanden in economisch, demografisch en sociaal opzicht.

Dit artikel zoekt naar laatstgenoemde achtergronden, dus naar de manier waarop denk-

beelden over de nieuwe industriële arbeid afbeeldingen waren van - correspondeerden met - de werkelijkheid van die arbeid zelf. Hierbij dienen we in aanmerking te nemen, dat er in die afbeeldingen overdrijvingen, eenzijdigheden en 'fouten' zaten, en moeten we naar verklaring daarvan zoeken. Het waren immers subjectieve ervaringswerelden, die konden leiden tot optimistische of catastrofale zienswijzen op kritische maatschappelijke veranderingen. Interpretaties van sociale werkelijkheid zijn onderhevig aan ideologische of utopische impulsen, zeker wanneer zij in meningenstrijd gevormd worden. We zullen zulke impulsen bij de drie auteurs signaleren.

Bij kritische vergelijking door de historicus van voorstellingen die negentiende-eeuwers hadden van toestanden rondom hen met die toestanden zelf duikt een probleem van historische waarneming op. In het algemeen is natuurlijk de waarneming van de historicus subjectief en betrekkelijk - van welke sociale wetenschap overigens niet. In ons geval is er een bijzonder aspect. De interpretatie van de toestand van de vroege industriële loonarbeiders in het huidige historische onderzoek is een van de fasen in het debat over dat onderwerp dat is gestart onder de tijdgenoten zelf, sindsdien van geen ophouden heeft geweten en voortdurend min of meer onder ideologische druk heeft gestaan. De visies van toen klinken in de huidige beeldvorming na en beïnvloeden deze³. Als we de negentiende-eeuwse waarneming willen vergelijken met de feitelijke toestanden van toen, vergelijken we in feite met onze waarneming van die toestanden, waarbij dan het probleem is, dat onze visie en die van toen niet van elkaar onafhankelijk zijn.

II

Sommige historici, vooral de marxistische, benadrukken de scherpte van de breuk tussen de leef-, werk- en ervaringsmilieu's van de vroege industriearbeider en die van de preïndustriële tijd. E.P. Thompson spreekt van een als catastrofaal gevoelde omwenteling⁴. Dit betreft zowel de materiële als de immateriële kanten van het arbeidersbestaan: lonen en inkomensongelijkheid; behuizing; hygiëne, gezondheid en levensverwachting; het openbreken van de oude gemeenschapsvormen en verwantschapsbindingen; het nieuwe stadsleven en de discipline en onderwerping - uitbuiting - en kinderarbeid in de fabrieken⁵. Anderen, waaronder T.S. Ashton en R.M. Hartwell, betogen met empirische en ook economisch-theoretische argumenten dat de verarmingsthese althans in materiële zin geen stand kan houden⁶. De onstoffelijke kwaliteit van het bestaan vermag slechts in het voorbijgaan de aandacht van deze optimisten te vangen en geeft dan veelal aanleiding tot niet-ongunstige conclusies⁷.

Waarschijnlijk is het loonniveau tot omstreeks 1850 gestegen, maar dan moeten we denken aan een bescheiden grootte-orde van 25 procent over zestig jaren. Bovendien verdekt een index van het gemiddelde reële loon de grote verschillen naar regio en groepen binnen de arbeidende klasse en ook waren er de wisselvalligheden van de Napoleonische oorlogen en de economische conjunctuur. Sommigen, waaronder groepen fabrieksarbeiders deden het niet slecht, anderen, waaronder landarbeiders en beknelde thuiswevers konden verliezen. De stedelijke sterfteniveau's vertoonden zo niet verslechtering dan ten minste voortzetting van het preïndustriële beeld. De stoffelijke levensstandaard is pas echt gaan stijgen na 1850. Later in de negentiende eeuw traden de kenmerkende dalen in mortaliteit en fertiliteit op. Kinderarbeid is, als bekend, niet ontstaan met de fabriek en verminderde al in die tijd zelfs, maar was wel een door veel tijdgenoten erkende misstand. Ook ging de winst in loon voor de fabrieksarbeider eerst nog gepaard met verlenging van de werktijd en pas na 1850 met verkorting⁸.

Ten minste een deel van de armoede en structurele werkloosheid in het Engeland van toen moeten we ongetwijfeld toeschrijven aan de sterke bevolkingsgroei. De bevolking

raakte ook toen in de typisch preïndustriële schaarbeweging van lonen en prijzen. Overigens heeft juist de opkomende industrie in Engeland, weliswaar zonder spectaculaire verhoging van de levensstandaard per hoofd, bestaansmogelijkheden geboden die elders in Europa ontbraken en daar tot verheviging van het pauperisme hebben geleid, met Ierland als meest tragische geval ⁹. De balans van de materiële kwaliteit van het arbeidersbestaan is dus moeilijk op te maken. Bij de tijdgenoten zelf kon zo gemakkelijk het beeld postvatten van samenballing van bezit en inkomen bij weinigen en armoede als ook sociale en psychische deprivatie bij velen in een tijdperk van economisch-industriële groei ¹⁰.

Als Thompson het heeft over het catastrofale karakter van de toestand van de vroege industriearbeider, dan denkt hij eerder aan de al vermelde ¹¹ nadelige sociale en psychische gevolgen van de industriële omwenteling dan aan de materiële levensstandaard. Ook hier is echter belangrijke retouchering mogelijk en de uiteindelijke afweging van wel en wee moeilijk. Hoe abrupt en pijnlijk was de breuk en in hoeverre was er geen breuk maar glijdende overgang. Hier speelt ons wellicht de ideologische geladenheid van het debat onder moderne historici, als erfenis van de discussies onder tijdgenoten, het meeste parten.

De Industriële Revolutie was in de Engelse economische en sociale geschiedenis voorbereid door langdurende voorafgaande veranderingen. Bovendien namen de fabriek en ook de fabrieksarbeiders in de eerste decennia van de industrialisatie zelfs in de sector van de nijverheid nog een duidelijke minderheidspositie in, hoewel het fabrieksstelsel al snel groeide. Het ambachtelijke en het huisindustriële handwerk bleven nog lang domineren. Aanvankelijk groeide, in het kielzog van de opkomende textiel-industrie, het huisindustriële systeem nog, om daarna sterk terug te lopen. Loonarbeid en afhankelijkheid kwamen in verscheidene vormen ook in de preïndustriële wereld voor. Naast ontscholing en statusverlies door de arbeidssplitsing in de fabriek - hetgeen zich overigens in de textiel meer dan in andere takken vertoonde - eiste de nieuwe industrie specifieke nieuwe vormen van vaardigheid en scholing. De recrutering van de stedelijke arbeiders geschiedde niet, althans niet tot omstreeks 1839, door een massale rurale exodus. Recrutering uit de groeiende bevolkingen ter plekke of in de onmiddellijke omgevingen was belangrijker. Wel was er iets later de Ierse immigratie - de 'stoottroepen' van de Industriële Revolutie ¹².

Toch waren de veranderingen diep. Aanpassingen werden gevegd en waren vaak niet éénvoudig. De gevolgen voor het gemeenschaps- en gezinsleven hier verder terzijde gelaten ¹³, verschilden de orde van de arbeid en de arbeidsservaringen in de fabriek zeer van die in de rurale, ambachtelijke en huisindustriële milieu's. Naast het negatieve esthetische aanzien van de fabriek was dit wat vele tijdgenoten trof in de 'dark, Satanic mill', ervaren als het teken van een nieuwe tijd ¹⁴. Het verschijnsel fabriek is niet weg te denken uit de toenmalige discussies onder intellectuelen, literaten en politici en uit de protest- en emancipatiebewegingen zoals Luddisme en Chartisme.

S. Pollard schetst een situatie waarin het voor de vroege industriële ondernemers niet gemakkelijk was om voldoende arbeid aan te trekken. De eerste fabrieken riepen aversie op vanwege hun nieuwe regels, discipline en monotonie. Binnen de fabriek stond de ondernemer voor de opgaaf de arbeider te wennen aan de regelmaat, discipline en accuratesse die vereist waren vanwege de produktietechniek en de markteconomische calculatie van kosten en opbrengst. Dit gebeurde vooralsnog door een combinatie van lage lonen - mogelijk door het ruime arbeidsaanbod - en disciplinaire benadering. Positieve sancties waren nog van minder gewicht dan dwang en vrees. Vooral buiten de fabriek waren er pogingen tot impregnatie van de arbeider met een nieuw werkethos. Bekend is de these van Thompson over de rol die de verbreiding van de mentaliteit en ethiek van het Methodisme onder de arbeiders daarin had ¹⁵ :

In de geschiedenis van de loontheorie van 1750 tot 1850 bestonden twee opinies. De ene,

stammend uit het mercantilisme maar nog tot in de negentiende eeuw te horen, luidde dat laagte der lonen nodig is om bij de arbeider de qua hoeveelheid en produktiviteit gewenste arbeidsprestatie op te roepen. Geleidelijk ontwikkelde zich echter de opinie dat juist een ruimere beloning de arbeidzaamheid bevordert. Deze laatste mening werd in elk geval gedeeld door de meeste Engelse liberale economen in de eerste helft der negentiende eeuw, hoewel ook bij hen op dit punt nog voorzichtigheid bespeurbaar was ¹⁶. De eerste fasen van het industriële bedrijfsmanagement steunden dus nog ten aanzien van de factor arbeid op methoden die overeenkwamen met de mercantilistische opvatting. Na omstreeks 1850 raakte deze aanpak overleefd: de arbeidsuren gingen omlaag, de lonen omhoog en er kwamen positieve geldelijke prikkels in de vorm van stukloon en premies ¹⁷. We zullen nog zien dat in het werk van onze drie auteurs zich vooral de eerste, 'ruwere' fase van het industriële management weerspiegelde.

In de uiterlijke arbeidsdiscipline en innerlijke arbeidsmoraal van de fabriek zitten verschillen met de preïndustriële arbeid, hetgeen de typische aanpassings- en leerprocessen van die tijd opriep. De oudere vormen van arbeid - die ook in Engeland tot in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog ruim vertegenwoordigd waren - kenden niet de aan de fabriek eigen eisen van regelmaat. In de agrarische, ambachtelijke en huisindustriële gezinseconomie was de arbeid onregelmatig, zowel door het jaar heen vanwege seizoenen en kerkelijke feestdagen als per week of per dag. De produktieprocessen zelf vroegen niet om die regelmaat. Het onderscheid tussen arbeidstijd en vrije tijd was er niet - het begrip arbeidstijd was onbekend - en moest in het industriële arbeidsbestel worden aangeleerd. In de gezinseconomie zelf stond het produceren niet in het teken van maximalisering van afzet en winst en vermindering van geldelijke kosten, maar van het levensonderhoud van het gezin. De disciplineren van de arbeid in de fabriek omvatte ook het aanleren van midden-klasse waarden van arbeid, vrije tijd en recreatie, het reguleren van de grenzen tussen arbeid en vrije tijd en campagnes tegen oude, 'ongedisciplineerde' vormen van volksvermaak ¹⁸.

Dit vertoont een zekere analogie met een ander wezenlijk leerproces, namelijk dat van de beperking van de fertiliteit onder de volksklassen. De neo-malthusianen, waaronder de klassieke liberale economen en Stuart Mill ¹⁹, vatten dit vanuit het middenklasse-perspectief bezien op als een opvoedkundig vraagstuk. De daling van de fertiliteit later in de negentiende eeuw heeft zich ingezet bovenaan de maatschappelijke ladder en vandaar naar beneden ²⁰.

III

Carlyle noemt de fabrieksarbeid van zijn tijd een 'tragic spectacle': *'Men in the rapidest motion and self-motion; restless, with convulsive energy, as if driven by Galvanism, as if possessed by a devil: tearing asunder mountains, - to no purpose (...)'* ²¹. De arbeider dus geplaatst onder het ritme van de machine. Mechanisme als kenmerk niet slechts van de arbeid maar ook van de morele en mentale crisis van de tijd is in Carlyle's werk een terugkerend Leitmotiv ²². Carlyle's visie is gekleurd door de romantisch-conservatieve reactie op de Verlichting en het industrialisme. De begrippenserie die de Verlichting en het liberalisme kenmerkt, is die van individuele autonomie, rationaliteit, vrijheid, democratie en seculariteit. Daartegenover staan begrippen als gemeenschap en saamhorigheid, gevoel, traditie en sacraliteit ²³.

De aantijgingen van Carlyle aan het industriële systeem zijn heftig. Bij de industriële leiders heerst het winstmotief, mammonisme. Hun verhouding tot de arbeiders is beperkt tot 'cash-nexus'. Met de betaling van loon zien zij 'hun plicht vervuld'. Als gevolg zorgt de industriële expansie voor rijkdommen, maar drijft tegelijk grote aantallen mensen de

Kasimir Malewitsch, *Zomergast*, 1909-1910, Russisch Museum Leningrad.

werkeloosheid, het werkhuis en de Armenwetten in. Er is overproductie, terwijl de arbeiders zich van hun loon niet behoorlijk kunnen voeden ²⁴.

Scherper nog is het oordeel over de zedelijke en psychische gevolgen van de gebroken wereld. In de verhouding van vraag en aanbod en cash-nexus is de rechtvaardigheid zoek. De opstandigheid onder de arbeiders is een roep om recht. De wereld van het spel van vraag en aanbod en de wet van de sterkste is doof hiervoor. De roep om rechtvaardig loon is in feite een roep om voedsel en warmte. Er was een tijd waarin de handwerker zijn recht op loon niet behoefde te claimen met opstand ²⁵. Onder de dekmantel van de illusie van 'fair competition' werken de wetten van de sociale oorlog. In plaats van onderlinge behulpzaamheid en liefde heerst vijandschap. Er is isolatie tussen de sociale klassen. De mens staat alleen in een hem vreemde, vijandige wereld, die een *laisser-faire* chaos is ²⁶. Cash-nexus, *laisser-faire* en vraag en aanbod '*are not and will never be, a practicable Law of Union for a Society of Men*' ²⁷. De vrijheid en tijdelijkheid van het arbeidscontract zorgen voor nomadische instabiliteit, terwijl mensen behoefte hebben aan blijvende relaties, als in een huwelijk ²⁸.

De begrippen gemeenschap, saamhorigheid en traditie (blijvendheid) blijken dus op Carlyle's gedachtengang van toepassing te zijn. Zijn plaats in het waardenschema dat loopt van liberaal-progressief tot romantisch-conservatief, is hiermee bepaald. Dit vindt nader bevestiging in zijn idee van de onmogelijkheid tot positieve zingeving van de loonarbeid in het vigerende industriële stelsel. Echt arbeidsethos is daar niet.

Op de voorstelling van het doel van arbeid bij Carlyle kunnen we het begrip sacraliteit toepassen. De moderne wereld is ontheilgd. De wetten van God, de ware wetten van de natuur, zijn vergeten en hebben plaats moeten ruimen voor de onnatuur, het evangelie van winstcalculatie, het mammonisme ²⁹. Dit leidt in de arbeid niet alleen tot materieel onrecht en degradatie, maar ook tot zinloosheid.

'*All work, even cotton-spinning, is noble*', maar arbeid kost immer moeite. Door de inspanning van de arbeid, niet door gelukkig worden in de zin van de moderne verlichte filosofen, vervult de mens zijn doel ³⁰. In deze opvatting van de arbeidsethos toont Carlyle zijn Puritanisme, al in zijn ouderlijk huis meegekregen ³¹. De cash-nexus is hiermee in strijd. Het ernstigste aspect van de werkeloosheid die het industriële systeem oproept, is dat de werkeloze de mogelijkheid tot arbeid, dus tot levensvervulling, verliest.

Arbeid, zelfs de eenvoudigste, is van religieuze aard. Zij schept orde in chaos, door moeizame overwinning van weerstanden: '*All work of man is as the swimmer's: a waste ocean threatens to devour him; if he front it not bravely, it will keep its word*'. In dit opzicht is elk soort werk heroïsch. De ware beloning van arbeid ligt in deze vervulling. Het materiële loon voor levensonderhoud heeft als functie de arbeider in staat te stellen zijn arbeid te blijven doen ³². Uit deze gedachtengang blijkt ook de opvatting dat aardse, profane geluksvermeerdering niet 's mensen doel is. Zulk geluk is vergankelijk. Vooruitgangsdenker als Mill en Marx is Carlyle niet. Hij gelooft niet in groei van productie en welvaart als doel in zich en is het tegendeel van een kampioen van de rationeel-technische cultuur.

De genezing voor de ziekte van de samenleving zit in het begrip gezag. Overigens ver-raadt ook het denken in termen van ziekte en genezing van het sociale lichaam de romantisch-conservatieve inslag. Het zijn immers noties die passen bij een organicistische zienswijze ³³, gericht tegen de atomistische van het liberalisme. De kern van de ziekte is het ontbreken van ware aristocratische leiding, waartegen kan worden opgekeken en die op die grond wordt aanvaard. De opstandigheid van de lagere klassen is, hoewel verhuld door de eis van democratie, in feite een roep om leiding: De 'huge articulate question' luidt: '*We ask, If you mean to lead us toward work; to try to lead us (...)*' ³⁴.

In de 'heile Welt' van de Middeleeuwen gaven de wereldlijke aristocratie en de geestelijke priesterstand werkelijk leiding. De wijste, sterkste en beste mannen regeerden. Dit heeft Engeland nodig ³⁵. Zonder leiding kunnen de arbeiders niet de ware zin in hun arbeid

vinden. De aangewezen figuren om deze opdracht - de 'splendor of God' in de wereld terugbrengen - te vervullen, zijn de 'captains of industry', die midden in het leven van de nieuwe stedelijk-industriële orde staan. Maar daartoe moeten zij, naar het voorbeeld van de oude feodale aristocratie, de verkeerde relatie van cash-nexus tot hun ondergeschikten verbreken, dus de echte, positieve aristocratische gezindheid verwerven: *'The leaders of industry are virtually the captains of the world; if there be no nobleness in them, there will never be an aristocracy more'*; zij zijn *'Fighters against chaos (...); and lead Mankind in that great (...) and universal warfare (...)'* (van de arbeid) ³⁶.

Volgens deze zienswijze heeft elke periode zijn eigen aristocratie. De rurale leiders, de Engelse landlords, staan te ver van de nieuwe industriële werkelijkheid af om daar leiding aan te geven. Overigens roept Carlyle hen terug tot hun plicht in de rurale wereld. Zij hebben zich overgegeven aan nietsdoen, 'dilettantisme', soeperen de pachten van Engeland op en schieten 's lands patrijzen dood ³⁷. Hun plaats is aan het roer van het platteland.

Carlyle ontleent, overeenkomstig de conservatieve zienswijze van toen, zijn toekomstutopie - de redding uit het heden - aan een geïdealiseerd beeld van het verleden, gesitueerd in de feodaal-christelijke Middeleeuwen. We vinden bij hem een zeer uitvoerige en erg rozige beschrijving van die tijd en speciaal van de plaats van aristocratie en priesterstand daarin ³⁸. Vertekening en overdrijving zijn aanwezig zowel in het beeld van de Middeleeuwen als in de diagnose van de ziekte van de eigen tijd. De utopie is onwerkelijk: economie en samenleving bewogen zich in andere richting dan de ordening die hij voorstond. Ook is Carlyle eerder een ziener dan een auteur die een theoretische of empirische analyse van economische en sociale toestanden en ontwikkelingen geeft. Overigens ging de romantisch-conservatieve reactie in hoge mate van literaten uit. Toch heeft deze denkrichting grote invloed gehad op het ontstaan van diverse leid-ideeën van de sociologie ³⁹.

Stuart Mill's beeld van de verhoudingen in de fabriek is erg ongunstig. Er is een tendens tot toenemend misbruik van de relatie van huur van arbeid. Een opsplitsing van de samenleving in twee erfelijke klassen van loonarbeiders en kapitalisten dreigt. Tussen die klassen is wederzijds totale afwezigheid van rechtvaardigheid en billijkheid en in plaats daarvan vijandschap. De arbeider is zo een dienaar die taken uitvoert onder het commando van hem die de fondsen voor de produktie verschafft ⁴⁰. Er is dus sociale polarisatie en bevelshiërarchie.

De snelle expansie van de industriële economie van zijn tijd ontvangt van Mill de volgende, welbekende, kwalifikatie: *'I confess I am not charmed with the ideal of life held on by those who think that the normal state of human beings is that of struggling to get on; that the trampling, crushing, elbowing (...) are the most desirable lot of human kind (...)'* ⁴¹. De mechanische uitvindingen hebben er tot nu toe slechts voor gezorgd dat een groeiend aantal mensen zich als loonarbeider uitslooft als in een gevangenis en dat fabrikanten en anderen fortuin maken en aangenaam kunnen leven ⁴².

Deze effecten zijn de begeleidingsverschijnselen van het in technologisch-produktief opzicht superieur fabriekssysteem. De fabriek is de hoogste trap van de groei van de arbeidsverdeling, die eerst de vorm van ambachtelijke beroepenspecialisatie en vervolgens van opsplitsing van arbeidshandelingen aannam. Op de schaal van de fabriek is deze splitsing aanzienlijk verder gegaan en is het bovendien mogelijk geworden kostbare machinerieën in gebruik te nemen ⁴³. Hierdoor is een zeer verhoogde arbeidsproduktiviteit ontstaan, de grondslag voor - weliswaar in de bestaande verhoudingen nog niet verwerkelijkt - welvaart en vrije tijd voor allen. Overigens is hiertoe naast een verbetering van de industriële instituties ook beperking van de bevolkingstoename van de kant van de arbeiders nodig ⁴⁴. Bij Mill dus niets van Carlyle's idee dat arbeid sacraal levensdoel is. Voor Mill is de industriële arbeid een stap vooruit in de beschavingsgeschiedenis, als middel tot welvaart en ontplooiing in vrije tijd. Dit zijn typische verlicht-liberale denkbeelden. Hierbij past ook dat Mill de groei van technologie, de schaalvergroting en de arbeidsdeling afhankelijk acht van een aantal mentale en morele voorwaarden: grotere arbeidsenergie en regelmaat en discipline in de arbeid, een algemene verhoging van het opleidingspeil, betrouwbaar-

heid en vooruitziendheid in de samenleving van hoog tot laag, verhoging van de veiligheid van personen en eigendommen en een groeiend vermogen tot samenwerking en organisatie ⁴⁵. Voor Mill zijn dit tevens tekenen van algemene beschavingsgroei.

Wel is het in Mill's ogen zo dat de industrie van zijn dagen de bij de arbeider benodigde discipline en regelmaat vooralsnog blijkt op te roepen door ijzeren discipline. Zodra de 'uneducated workmen' van die discipline zijn verlost, raken zij volledig uit hun balans: *'When he ceases to be servile, he becomes insolent'*. Hun onvaste gewoonten zorgen voor onbetrouwbaarheid en tasten, zodra de waakzaamheid van de opzichter verslapt, de energie en de continuïteit van de arbeid aan ⁴⁶. Mill schrijft de onregelmatigheid eerder toe aan morele gebreken - 'onbeschaamdheid' - dan aan de arbeidsgewoonten en -ervaringen in de preïndustriële omgeving. Maar wat hij hier duidelijk observeert, is de moeite die het opkomend industrieel management had met de factor arbeid.

Het probleem dat Mill onder ogen had was in zekere zin gelijk aan dat van Carlyle: hoe menselijkheid te brengen in de door polarisatie, cashnexus en dwangdiscipline gekenmerkte industriële verhoudingen. Carlyle zocht het in omzetting van verzakelijke relaties van macht in aristocratisch-charismatische en religieus gekleurde verhoudingen van gezag. Voor Mill luidde de vraag aldus: kunnen de mentaliteit en het gedrag van de arbeider zo worden veranderd dat de in een moderne economie vereiste houding ten opzichte van de arbeid niet meer door dwang wordt opgebracht en zijn, aansluitend daarop, ook meer democratische ondernemingsvormen denkbaar.

Mill toont zich bewust van de conservatieve utopie die haar toekomstideaal in het verleden zoekt. Hij heeft daar diverse bezwaren tegen. In de eerste plaats is het beeld van altruïstische, althans niet-usurperende aristocratieën absoluut misplaatst. Hoogstens was in een verder verleden onderwerping aan een machtig persoon de best mogelijke vorm van bescherming tegen de toen voorkomende wetteloosheid en onveiligheid ⁴⁷. Verder is het aristocratisch ideaal in strijd met Mill's ideaal van democratie en vrijheid juist ook voor de volksmassa's. Daarenboven is de arbeidende klasse in Mill's ogen een onomkeerbaar proces van ontvoogding begonnen. Factoren als de voortschrijdende alfabetisatie en het feit dat de stedelijke arbeiders hun belang als tegengesteld aan dat van hun werkgever zijn gaan zien, zorgen ervoor dat de lagere klassen *'(...) have come out of the leading-strings, and cannot any longer be governed or treated like children'*, en: *'(...) the working classes are now part of the public (...)'* ⁴⁸.

De oplossing is tweeledig. Ten eerste dient de arbeidende klasse 'mental cultivation' te ondergaan, door onderwijs, kranten en politieke tractaten te lezen, openbare discussie en de leerschool van vakbeweging en politieke agitatie. Als arbeiders onafhankelijk willen zijn, zullen zij ook de deugden van die onafhankelijkheid moeten leren: *'The prospect of the future depends on the degree in which they can be made rational beings'* ⁴⁹.

Hoe radicaal Mill's uitlatingen soms ook kunnen zijn, er blijkt een opvoedkundig middenklasse-perspectief uit.

Ten tweede zijn er mogelijkheden tot interne hervorming van de onderneming, die rationaliteit bij de arbeiders veronderstellen, maar ook kunnen stimuleren. Een van de kenmerken van de hervormingen is, dat de arbeider direct belang gaat krijgen bij de bedrijfseconomische resultaten en zo prikkels tot inzet zal ontvangen. Mill meent dat de nieuwe ondernemingsvormen zich het beste kunnen gaan bewijzen in concurrentie op de markt met het geijkte stelsel van privaatonderneming. Een minder ver gaande vorm is winstdeling bij handhaving van de loonverhouding tot een eigenaar-kapitalist ⁵⁰. Verder gaat de arbeidersassociatie, vrijwillig aangegaan en met gemeenschappelijk kapitaalbezit, maar wel met zekere relaties tussen inspanning en beloning. Deze stellen hogere eisen aan arbeidsmoraal en zelfdiscipline, maar mensen vermogen in dit opzicht meer dan vaak wordt gedacht ⁵¹.

Kritischer staat Mill tegenover het etatistisch communisme, dat de vrije onderneming en de marktconcurrentie wil afschaffen. Concurrentie blijft voor een nog onoverzienbare toekomst nodig als prikkel en kosten- en prijsregulator. Het communisme zou zeer hoge eisen stellen aan de motivatie en zelfopoffering van de mensen. Op de arbeidersassociaties rust wat dit betreft veel minder bewijslast ⁵². In de posthume 'Chapters on so-

cialism' vinden we weer wat meer nadruk op de mogelijkheden en beloften van een verbeterd stelsel van privaatonderneming met loonarbeid ⁵³. Ook worden daar de bezwaren van de socialistten tegen het stelsel van privaatonderneming en concurrentie in bestaande vorm gerelativeerd ⁵⁴.

We vinden bij Mill dus twee toekomstperspectieven: als meer 'realistische' mogelijkheid hervorming van het stelsel van privaatonderneming en in meer 'utopische' richting arbeidersassociaties. In beide gevallen is het doel eigenlijk arbeiders op bepaalde wijze deelgenoot te maken van de plichten, rechten en voordelen van de ondernemende middenklassen. Mill spreekt ook ~~het~~ vermoeden uit dat zulke hervormde stelsels in vergelijking met het bestaande de inzet van de arbeider zouden kunnen verhogen ⁵⁵. Hij laat hier zien ook vanuit het oogpunt van bedrijfseconomische doelmatigheid te twijfelen aan de haalbaarheid van de overigens in de gegeven situatie niet geheel vermijdbare disciplinaire methoden van management. We hebben al geconstateerd dat later in de negentiende eeuw het management van de factor arbeid verfijning heeft ondergaan, onder meer in de richting van positieve inkomensprikkels. Maar deze veranderingen hebben niet zoveel van doen gehad met Mill's idealistisch beeld van ondernemingshervorming, zeker voor wat betreft de arbeidersassociaties.

In het bestek van dit artikel kan niet nader worden ingegaan op het slechts aangestipte pleidooi van Mill voor beperking van de bevolkingsgroei ⁵⁶. Dit onderwerp is mede interessant, omdat eruit blijkt dat volgens Mill de noodzaak van rationeel zelfbestuur van de arbeiders zich over hun hele leven uitstrekt. Verder kunnen we niet ingaan op de wenselijkheid van een stationaire economie terwille van de vermindering van de economische ongelijkheid en de vergroting van de ruimte voor ontplooiing in culturele zin ⁵⁷.

Marx is briljant in zijn analyses en pregnant in overdrijvingen tegelijk. Zijn diagnose van de industriële loonarbeid vertoont overigens dezelfde grondtrekken als die van Carlyle en Mill: loonarbeid zonder bezit van produktiemiddelen tegenover de kapitalist; door geldelijke overwegingen van loon, kosten en winst bepaalde verhoudingen tussen mensen; disciplinaire dwangverhoudingen in de fabriek; en economische en sociale polarisatie. Wel verschillen de analyse van de oorzaken en het perspectief van de toekomst.

Alle voorgaande vormen van nijverheid - het zelfstandige ambacht, de huisindustrie, de nog niet gemechaniseerde manufactuur - hadden, aldus Marx, nog de arbeider en niet de machine als uitgangspunt. Wel staat de manufactuur als geïntegreerde werkplaats reeds onder het dictaat van het kapitaal, dat winst- en kostengeoriënteerd is. De arbeidsdeling en -splitsing kunnen er al ver gaan. Hierdoor ontstaat een 'gegliederter Arbeitskörper', een 'Gesamtarbeiter', die berust op de omzetting van individuele producenten in 'Teilarbeiter'. De produktieve volkomendheid van het systeem gaat uit van de onvolkomendheid, de 'Verkrüppelung', van de aparte arbeiders ⁵⁸.

De manufactuur verhoudt zich tot de zelfstandige ambachten als despotie tot anarchie en als concentratie tot versplintering ⁵⁹. Hoewel deze versplintering leidde tot beperkte produktieve mogelijkheden, betekende zij toch dat de arbeid in zekere zin als zinvol kon worden ervaren. Een ambachtsman kan in zijn werk opgaan. Zijn arbeid is 'half-kunstzinnig'. De gezagsverhoudingen in de kleine werkplaats waren patriarchaal gekleurd en konden zo een bepaalde gemoedelijkheid en voldoening geven ⁶⁰.

De manufactuur stelt, naarmate hij verder de weg van arbeidssplitsing gaat, eisen van gelijkvormigheid, regelmaat, routine en orde in de taakuitvoering. De vervulling van deze eisen door de arbeider geschiedt onder verhoudingen van commando en dwang. Bij zo'n mate van kapitaalsconcentratie als in de manufactuur al optreedt, neemt de bezitter niet meer als een ambachtsmeester zelf deel aan de produktie. Hij legt zich toe op de functies van leiding en toezicht. Zijn commando over de arbeid is vergelijkbaar met die in een militaire bevelshiërarchie ⁶¹.

In de gemechaniseerde fabriek keren al deze kenmerken in versterkte vorm terug. Hier is de machine en niet meer de individuele producent of, als in de manufactuur, de Ge-

samtarbeiter uitgangspunt van de produktie. De eisen van continuïteit en regelmaat worden versterkt door het tempo en ritme van de machine, een 'perpetuum mobile'. Het toppunt is het soort fabriek waarin een geïntegreerd machinesysteem bestaat: de fabriek als 'mechanisches Ungeheuer' ⁶².

De - routinematige - virtuositeit van de deelarbeider in de manufactuur gaat in de fabriek over op de machine. In plaats van het gelede lichaam van de onderling gespecialiseerde arbeiders van de manufactuur treedt de automaat, die van de arbeid een betrekkelijk ongedifferentieerde hulpfunctie maakt. Kwalificaties verdwijnen en arbeiders worden gemakkelijk tussen de machinale functies uitwisselbaar. Slechts leeftijds- en geslachtsonderscheidingen houden uiteindelijk als taakverdelingscriteria nog gewicht ⁶³. Op die manier raakt de arbeid van alle zin beroofd. Naarmate zij gemakkelijker - eenvoudiger - wordt, verwordt zij tot een kwelling. De mechanische automaat '(...) konfiszirt alle freie geistliche und körperliche Tätigkeit'. De kazernediscipline bereikt hier zijn hoogtepunt ⁶⁴.

Het produktiesysteem van de fabriek staat tegenover de levende arbeider als een van hem onafhankelijk dood mechanisme, dat hem heeft ingelijfd ⁶⁵. Dit is het bekende marxiaanse begrip vervreemding, dat we ook verwoord vinden als: '(...) die im Kapitalisten personifizierte Verselbständigung der gesellschaftlichen Produktionsbedingungen gegenüber dem wirklichen Produzenten'. als '(...) entfremdete. verselbständigte gesellschaftliche Macht' ⁶⁶.

In het verzelfsttandigde kapitaalbezit hebben zich dus de produktiemiddelen alsmede het produktiesysteem als vreemde machten tegenover de arbeider gezet. Dit is de uitkomst van een historische ontwikkeling die is begonnen toen de individuele producenten met het ontstaan van de kapitaalverhouding werden gescheiden van hun produktiemiddelen en produkten. De paradox is dat de arbeider zelf als 'werkelijke producent' de hem als kapitaal verdrukkende produktiemiddelen schept.

In de ene tak van nijverheid na de andere worden door de concurrentie van de fabrieksprodukten ambacht, huisnijverheid en manufactuur verdrongen. Vervolgens zorgen de via de concurrentie wekende wetten van accumulatie en concentratie ervoor dat de schaal van de fabriek en dus ook de schaal en intensiteit van de catastrofale gevolgen voor de arbeider zich voortdurend vergroten ⁶⁷. Mede door de tendens tot technologische werkeloosheid - Marx' beroemde industriële reserveleger - en de spasmodische conjunctuurbreuken in de spiraalbeweging van accumulatie en concentratie ⁶⁸ treedt er een zodanige verbreiding en verscherping van de ellende op, dat het voor de arbeidende klasse een kwestie van leven of dood wordt de kapitalistische verhoudingen af te werpen. Dit is het proces van bewustwording en revolutie, waardoor de weg naar de communistische samenleving wordt geopend. Het communisme is een toestand waarin de mensen in vrije samenwerking hun tot ongekende hoogte gestegen produktieve vermogens naar eigen wil beheersen. Deze beheersing voltrekt zich, nadat de privaatonderneming is opgeheven, op wijde maatschappelijke schaal. Er is dan alzijdige menselijke ontplooiing ⁶⁹. Marx ontwikkelt zo een grootse utopie in de vorm van een geprofaniseerde verlossingsleer.

Deze hele gedachtengang steunt op een van de meest irreële onderdelen van Marx' analyse: de veronderstelde tendens naar opsplitsing van de samenleving in een steeds inkrappende kapitalistenklasse en een groeiende ongedifferentieerde massa van gediskwalificeerde arbeiders, beroofd van status en arbeids- en levenszin. Houdt deze these geen stand, dan kan er ook onder de arbeiders geen gezamenlijke ervaring zijn van tot onverdraaglijkheid oplopende ellende - en dus geen revolutie.

De polarisatie-these komt niet overeen met de historische feiten. We hebben al gesignaleerd dat de nieuwe industrie naast ontscholing ook nieuwe vormen van bekwaamheid en scholing bracht. In de moderne geschiedenis zijn in alle maatschappelijke sectoren, de industrie inbegrepen, de gradaties van scholing alleen maar ingewikkelder in plaats van eenvoudiger geworden. Het Engelse fabriekssysteem van de jaren 1870 en '80 bood in relatieve zin al weinig emploti aan ongeschoolden ⁷⁰. Verder had de industriële sector, na een relatieve groei tot

omstreeks 1850, een vrij constant aandeel in de Engelse werkgelegenheidsstructuur. De structurele terugloop van agrarische werkgelegenheid werd gecompenseerd door de groei van de tertiaire sector, met uiteraard eigen arbeidservaringen⁷¹. In de loop van de moderne economische ontwikkeling is steeds meer arbeid overgegaan van de gezinseconomie naar arbeidsorganisaties met loon- of salarisverhouding. In formele zin heeft dus inderdaad onafhankelijkheid plaats gemaakt voor afhankelijkheid. Er is hierbij ongeschoolde arbeid ontstaan -of liever: nieuwe vormen van zulke arbeid-, maar dit proces heeft ook en eerder een grootscheepse verandering van de kwalificatie-eisen gebracht. Het beeld van een alomvattende ontscholing is dus hoogst eenzijdig. Het is wellicht ingegeven door een zekere fixatie op de katoenindustrie, het prototype van de eerste industriefase. Overigens is het referentiekader van Carlyle en Mill niet wezenlijk anders.

Een behandeling van Marx' visie op de zinloosheid, demotivatatie en dwang van de industriële arbeid zou eigenlijk ook een bespreking moeten omvatten van enkele andere onderwerpen, namelijk de waarde-, geld- en loontheorie, de analyse van de regulering van de arbeidsdag als functioneel vereiste voor de groei van het fabrieksstelsel, de accumulatie- en concentratiewetten en de theorie van technologische werkloosheid en conjunctuur.

Dit zou meer plaats vergen dan hier beschikbaar is. Wel rest nog de vraag, welke zin Marx toekende aan de kapitalistische ontwikkeling zoals die in zijn ogen was.

De zinloosheid en demotivatatie van het kapitalistisch-industriële stelsel hebben voor Marx een historische functie. Alzijdige menselijke ontplooiing in het communisme veronderstelt als basis een alzijdige ontplooiing van de technologisch-productieve en organisatorische menselijke vermogens. Wil deze ontplooiing zich kunnen realiseren, dan moeten eerst, in een pijnlijk proces, de produktiemiddelen zich losscheuren van de kleine traditionele producenten om zich tot hoog niveau te ontwikkelen. Anders blijft de toestand van de mensen en hun maatschappij kleinschalig en geborneerd. Het kapitalisme vervult die functies van verzelfstandiging van de produktiemiddelen en cumulatieve en versnellende opstuwung van hun schaal en niveau⁷². De unieke technologisch-industriële expansie heeft in de negentiende eeuw een schare van gelovigen gevonden en Marx was een van de meest begeesterden onder hen.

Kan de arbeid zelf haar zin hervinden? In de Deutsche Ideologie van 1845/'46 meende Marx dat in het communisme de arbeidsdeling, die de mensen vereenzijdigt, zal worden opgeheven. Op basis van de vermaatschappelijke regeling van de produktie zal ieder in staat gesteld worden om "...heute dies, morgen jenes zu tun, morgens zu jagen, nachmittags zu fischen, abends Viehzucht zu treiben...ohne je Jäger, Fischer, Hirt...zu sein"⁷³.

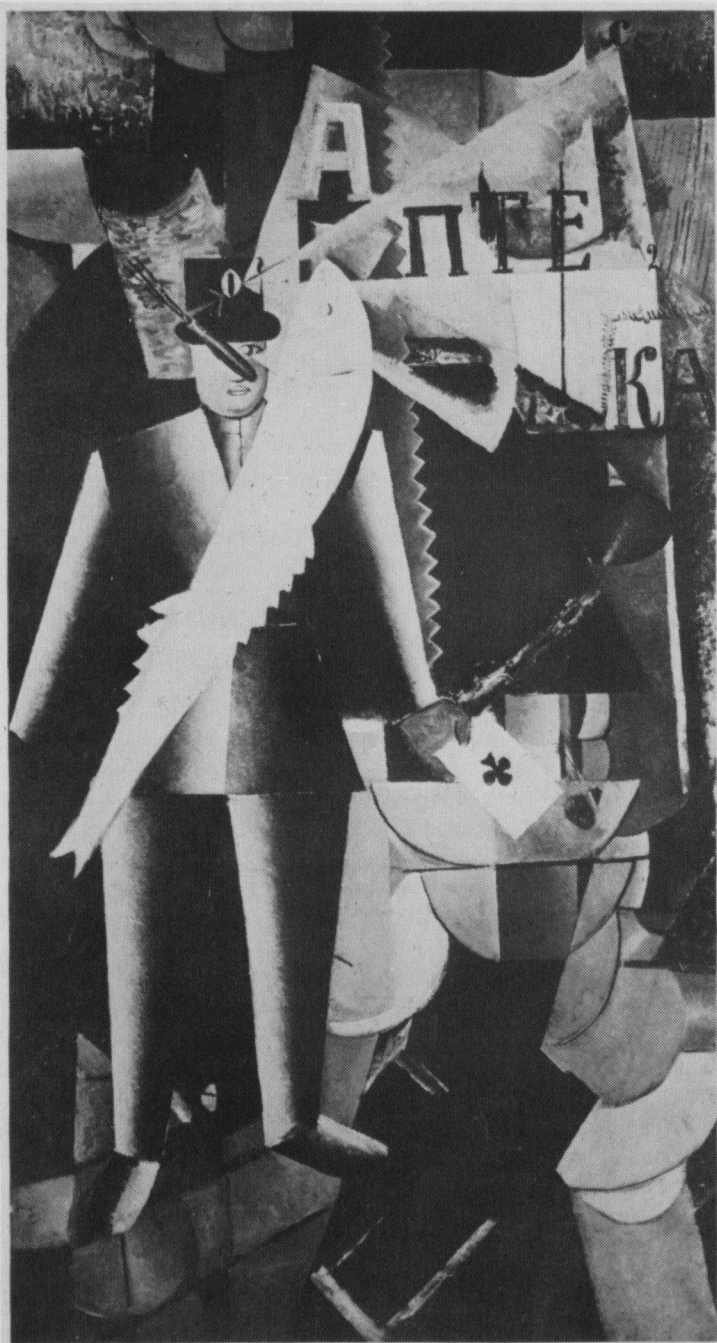
Deze arcadische idylle is natuurlijk niet te verzoenen met de grootschalig geregelde en technologisch hoogwaardige produktiewijze die in het communisme valt te voorzien. Enkele decennia later, in het derde deel van Das Kapital, maakt Marx onderscheid tussen "het rijk der noodzaak" en "het rijk der vrijheid", respectievelijk het terrein der produktie en dat van de vrije tijd. In het communisme zal het terrein van de noodzaak niet meer de mensen als een blinde macht beheersen. Daarvoor zorgt de rationele planning, die ook in staat stelt dit terrein, dat er nu eenmaal moet zijn, op zo menswaardig mogelijke wijze in te richten. De ver ontwikkelde produktiviteit maakt het tegelijk mogelijk om de arbeidsdag te verkorten. De vrije tijd is het gebied voor "...menschliche Kräfteentwicklung die als Selbstzweck gilt..."⁷⁴.

NOTEN

1. Dit artikel is een uitbreiding van enkele onderdelen van mijn artikel Stuart Mill, Carlyle en Marx over de maatschappelijke veranderingen en sociale problematiek van hun tijd, in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, 5, 1979.
2. Zie bijv. bij Mill de uitvoerige hoofdstukken over de agrarische eigendomsvormen en de hervormingen daarvan: Principles of political economy, with some of their applications to social science, in: J.M. Robson (ed.), Coll. Works of John Stuart Mill, blz. 252-336. (In de Coll. works vormen de Principles de vols. II en III, maar aangezien deze doorlopend gepagineerd zijn, kan hier worden volstaan met de paginanrs. De eerste door Mill verzorgde uitgaaf was van 1848; de laatste, de zevende, van 1871. De Robson-uitgaaf is van 1965).
3. Zie over deze interpretatie van de geschiedenis van het debat: R.M. Hartwell, Interpretations of the Industrial Revolution in England, in: R.M. Hartwell, The Industrial Revolution and economic growth, Londen, 1971.
4. Thompson, The making of the English working class, Harmondsworth, 1968, blz. 221-222, 231 en 486-487.
5. Uitgebreide schildering van deze en andere aspecten in: Thompson, a.w., hoofdstukken 6, 10 en 12. Zie voor een ongunstige visie op de materiële levensstandaard ook: E.J. Hobsbawm, The British standard of living 1790-1850, in: A.J. Taylor (red.), The standard of living in Britain in the Industrial Revolution, Londen/New York, 1975.
6. Ashton, The standard of life of the workers in England 1790-1830; Hartwell, The rising standard of living in England 1800-1850, en Hartwell/Engerman, Models of immiseration: the theoretical basis of pessimism, alle drie in: Taylor, a.w.. Hobsbawm's artikel in noot 5 is oorspronkelijk van 1957, Ashton van 1949, Hartwell van 1961 en Hartwell/Engerman van 1974.
7. Hartwell, The standard of living: an answer to the pessimists, in: Hartwell, a.w. in noot 3, blz. 355.
8. Zie voor deze balans van het beeld: Taylor, Editor's introduction, in: Taylor, a.w., xlii-liii; E.H. Hunt, British labour history 1815-1914, Londen 1981, blz. 9-12 en 34-52, en S. Pollard, Labour in Great Britain, in: Cambridge economic history of Europe, vol VII, deel I, Cambridge, 1978, blz. 161-164 en 173-174. De ontwikkeling van de arbeidsduur in: M.A. Bienefeld, Working hours in British Industry, Londen, 1972.
9. Hunt, a.w., blz. 55 en 70-73, en W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, Hamburg/Berlin, 1978, blz. 241-257.
10. Zo ook bij Carlyle, Mill en Marx, zoals we hierna nog zullen zien.
11. Zie hierboven, tekst bij noot 5.
12. Over deze economische en sociale aspecten van de vroege industrialisatie: Hunt, a.w., 26-28; Pollard, a.w., blz. 106-122, en J.F. Bergier, The industrial bourgeoisie and the rise of the working class, in: Fontana economic history of Europe, vol. 3, Hassocks, 1976, blz. 419-420. Ook Thompson erkent de toenmalige minderheidspositie van de fabriek; zie a.w., blz. 210-211.
13. Zie over het gezin bijv. de bekende studie van M. Anderson, Family structure in nineteenth century Lancashire, Cambridge, 1972.
14. Thompson, a.w., blz. 207-210.
15. Over deze aspecten van recruterend, disciplinerend en aanlerend van een nieuwe arbeidsmoraal: Pollard, Genesis of modern management. A study of the Industrial Revolution in Britain, Londen, 1965, blz. 160-173 en 181-197, en Thompson, a.w., blz. 185-412.
16. Pollard, Labour in Great Britain, blz. 97-101; A.W. Coats, Changing attitudes to labour in the mid-nineteenth century, in: Economic History Review, 11, 1958-'59; Coats, The Classical Economists and the labourer, in: E.L. Jones/E.L. Mingay (red.), Land, labour and the Industrial Revolution, Londen, 1967 en R.C. Wiles, The theory of labour in later English mercantilism, in: The Econ. Hist. Review, 21, 1968.

17. Pollard, *Labour in Great Britain*, blz. 174. Zie over deze veranderingen na 1850 ook: E.J. Hobsbawm, *Custom, wages and work-load in nineteenth century industry*, in: Hobsbawm, Labouring men. Studies in the history of labour, Londen, 1968, blz. 351-362.
18. Over de verschillen tussen de oudere en nieuwere arbeidsgewoonten, de vormen van vermaak en de pogingen tot hervorming: E.P. Thompson, *Time, work-discipline and industrial capitalism*, in: Past and Present, dec., 1964. ; D.A. Reid, *The decline of Saint-Monday 1766-1876*, in: Past and Present, mei, 1976, en Pollard, Genesis of modern management, blz. 193-197. Over de preindustriële gezinseconomie: H. Medick, *The proto-industrial family economy*, in: Social History, 1976, blz. 297-301.
19. Zie noot 56.
20. Hunt, a.w., blz. 34-39.
21. Carlyle, Past and Present (1843), Londen/New York (Everyman's Library editie) 1960, blz. 199. Van Carlyle is een groot aantal geschriften over de morele en sociale crisis van zijn tijd verschenen maar voor het sociale vraagstuk kunnen we uitzonderingen daargelaten met Past and Present volstaan. Zie evenwel speciaal het geschrift *Chartism* (1839) in: Carlyle, Historical and political essays, Leipzig, 1916. In *Chartism* zijn enkele van de voornaamste gedachten van Past and Present al te vinden.
22. Carlyle, *Signs of the times* (1829), in: Historical and political essays.
23. R. Nisbet, The sociological tradition, Londen, 1970, blz. 7-9.
24. Past and Present, blz. 1-6, 21, 164 en 187-188, en *Characteristics* (1831), in: Historical and political essays, blz. 76-77.
25. Past and Present, blz. 13-21.
26. Ibid., blz. 137, 141 en 260-264.
27. Ibid., blz. 32.
28. Ibid., blz. 266-270.
29. Ibid., blz. 131-144.
30. Ibid., blz. 147-150.
31. D. Jerrold, *Introduction* bij de hier gebruikte editie van Past and Present, V en ix.
32. Past and Present, blz. 189-199; het citaat op blz. 192.
33. Zeer expliciet verwoord in: *Characteristics*, blz. 54-58 en 65-79.
34. Past and Present, blz. 15-17.
35. Ibid., blz. 232-237.
36. Ibid., blz. 240-241, 247-248 en 259-266; het citaat op blz. 261.
37. Ibid., blz. 168-175 en 271-273.
38. Ibid., blz. 38-138. Zie over dit utopische element in het conservatisme ook: Nisbet, Sociological tradition, blz. 14-15.
39. Nisbet, a.w., blz. 11-16 en passim.
40. Mill, Principles of political economy, blz. 766-769. Voor ons onderwerp kunnen voornamelijk de Principles als bron dienen. Wel heeft Mill diverse andere publicaties over het arbeidsvraagstuk geproduceerd, die zijn te vinden in: Coll. works, vbls. IV en V, Toronto etc., 1967.
41. Principles, blz. 754.
42. Ibid., 756-757.
43. Theoretische analyse van arbeidsverdeling en fabriek in: Principles, blz. 117-125 en 131-134.
44. Als in noot 42.
45. Ibid., blz. 103-105, 107-109 en 706-708.
46. Ibid., blz. 109-110.
47. Ibid., blz. 759-761.
48. Ibid., blz. 761-764.
49. Ibid., blz. 763-764.
50. Zulke systemen beschreven in: Principles, blz. 769-775.
51. Beschreven in: Principles, blz. 210-214 en 775-794.
52. Over communisme en concurrentie: Principles, blz. 203-209 en 794-796.

53. Chapters on socialism, in: Coll. works, vol. V, blz. 737-753. (De Chapters zijn in 1879, zeven jaar na Mill's dood, gepubliceerd).
54. Chapters on socialism, blz. 727-736.
55. Principles, blz. 770, 772, 780-781 en 790-792.
56. Ibid., blz. 154-159, 343-346 en 371-375.
57. Ibid., blz. 752-757.
58. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, 1. Bd., 354-370 en 381-386. (de hier gerbruikte editie is z.p. 1968; 1. Bd. door Marx zelf voor het eerst in 1867 gepubliceerd. Onze editie van Bd. 1 is de derde door Marx herziene editie, door Engels posthuum in 1883 gepubliceerd. De eveneens voor dit artikel gebruikte 3. Bd. is in 1894 door Friedrich Engels uitgegeven op basis van manuscripten van Marx; de hier gebruikte editie is z.p. 1967, net als de 1. Bd. bij de Europäische Verlagsanstalt). Voor het doel van ons artikel kunnen we praktisch geheel op Das Kapital 1. Bd. steunen. Ten eerste geeft Marx daarin zijn meest concrete beschrijving en theorie van het fabriekssysteem. Ten tweede sluit ik mij niet aan bij de veel gehoorde opinie dat er principiële discontinuïteiten zouden zijn tussen Marx' vroegere geschriften en Das Kapital.
59. Das Kapital, 1. Bd., blz. 376-377.
60. Deutsche Ideologie (manuscripten 1845-1846, samen met Friedrich Engels), in: Marx, Frühe Schriften (red. H.-J. Lieber en P. Furth, 2 Bde., Darmstadt 1971), 1. Bd., blz. 64 en 68, en Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (manuscripten 1857-1858), Frankfurt/Wenen z.j., blz. 204 en 379. Dit enigszins rozige beeld is ook heel duidelijk in: Friedrich Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England (1845), Berlijn 1972, blz. 67-69.
60. Das Kapital, 1. Bd., blz. 345, 350-351, 359-362 en 365.
62. Ibid., blz. 391-402, 407 en 425.
63. Ibid., blz. 441-445.
64. Ibid., blz. 445-450.
65. Ibid., blz. 445.
66. Das Kapital, 3. Bd., blz. 274. Vgl. ook noot 58: in de literatuur die verschil ziet tussen Das Kapital en eerdere geschriften, gaat het o.m. om het begrip vervreemding. Dit begrip komt woordelijk vooral voor in de Ökonomisch-philosophische Manuskripte (1845), in: Frühe Schriften, 2. Bd., vooral 559 en 575. In Das Kapital komt de notie van vervreemding nog steeds als kernthema voor, maar nu terminologisch anders ingekleed, hoewel in het in de tekst gegeven citaat ook woordelijk. Zie over deze kwestie: I. Mészáros, Marx's theory of alienation, London 1970, blz. 217-227, en B. Ollman, Alienation. Marx's conception of man in capitalist society, Cambridge 1974, xi-xiv.
67. Over deze historische processen: Das Kapital, 1. Bd., blz. 485-496 en 640-657.
68. Over technologische werkloosheid en conjunctuur: Das Kapital, 1. Bd., blz. 657-675.
69. Over het proces van bewustwording en afwerping van de kapitalistische verhoudingen: Das Kapital 1. Bd., blz. 790-791, en Manifest der kommunistischen Partei (1848, met Engels), in: Frühe Schriften, 2. Bd., blz. 820 en 825-832. Aantekeningen over de aard van de kommunistische maatschappij (Marx geeft geen volledige blauwdruk) o.m. in: Das Kapital, 1. Bd., blz. 791, en 3. Bd., blz. 252-253 en 828; Ökonomisch-philosophische Manuskripte, 593-600, en Deutsche Ideologie, blz. 36.
70. Hunt, British labour history, blz. 30.
71. Ibid., blz. 28-31.
72. Deze gedachtengang over de historische functionaliteit van het kapitalisme loopt als een rode draad door Marx' historische en theoretische uiteenzettingen heen. Maar zie bijv. Das Kapital, 3. Bd., blz. 269-270 en 827.
73. Deutsche Ideologie, blz. 36.
74. Das Kapital, 3. Bd., blz. 828.

Kasimir Malewitsch, *Vlieger*, 1914, Russisch Museum Leningrad.